

Дем'янчук О.П. і Кравченко М.С.

ПОЛІТИЧНА ОСВІТА: МІСТОК МІЖ ДЕРЖАВОЮ ТА ГРОМАДЯНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ

Вступ

Політична освіта як суспільне явище і політичний процес все більше привертає до себе увагу наукових кіл. Це пов'язано з тим, що вона є основним інструментом формування в населення відповідної політичної культури, як запоруки стабільності політичних систем та режимів. Так само, як і політична культура, політична освіта, призначена її формувати, несе на собі відбиток тієї політичної системи, компонентою якої вона є.

В умовах тоталітарного режиму, коли головну роль у забезпеченні стабільності суспільного життя відіграє примушення населення до поведінки, визначеної диктатором чи правлячою верхівкою, але не законами, а суть цієї поведінки добре описується відомим висловом “активна несвобода” [18: розділ 11.2], політична освіта не відіграє настільки великої ролі, як контрольно-примусовий апарат. І все ж прагнення до мінімізації силових засобів змушує державу здійснювати заходи навчання населення певним способам поведінки. Очевидно, саме впливовістю системи політичної освіти на свідомість громадян можна до певної міри пояснити часом фанатичну відданість мас партійним і державним лідерам у фашистській Німеччині, Італії часів Беніто Муссоліні та сталінському Радянському Союзу.

Авторитарний режим, що передбачає примушення населення до дотримання законів і правил, виданих державною верхівкою без ретельного врахування інтересів громадян, ще більшою мірою, ніж тоталітарний, потребує політичної освіти як системи “інструктажу” людей про правила поведінки, дозволені в суспільстві. Можна сказати, що, на відміну від тоталітарного режиму, який визначаємо як “владу людини”, авторитарний режим виступає “владою системи”,

у якій кожен інститут, кожен клас і кожна суспільна група чи окрема особа виконує свої функції, а порушення цих функцій загрожує суспільству розпадом чи щонайменше серйозними конфліктами.

Скориставшись моделлю структурного функціоналізму, запропонованою Толкотом Парсонсом [28] і тривалий час утримуваною в центрі уваги науковців цілого світу, можемо зобразити тоталітаризм як штучно створену суспільно-політичну систему, оптимізовану силовими способами згідно з волею вождя, а авторитаризм – як так само штучну систему, оптимізовану відповідно до потреб та інтересів бюрократичних інститутів.

Демократичний режим, не заперечуючи важливості існування інституційованої суспільно-політичної системи, на перше місце висуває інтереси громадян й оптимізує суспільно-політичну систему в процесах діалогу інституційованого управління з неінституційованими суспільними групами й окремими громадянами. Зрозуміло, що і в цьому випадку політична освіта має бути поставлена на високий рівень пріоритетності в переліку основних функцій держави, але, на відміну від попередніх двох режимів, носитиме радикально інший характер. Численні приклади функціонування систем політичної освіти в країнах розвиненої демократії свідчать про її важливість для підтримання демократії [3] стосовно практики здійснення політичної освіти в країнах Європи, США та Австралії).

Україна проходить нині важкий шлях трансформації від тоталітарного чи авторитарного політичного режиму радянської доби до демократичного. На жаль, політичній освіті, що є вкрай необхідною для пропагування демократичних цінностей і принципів серед населення, формування нової, демократичної політичної культури, приділяється невинувато мало уваги з боку державних і органів і політичних акторів. Процес розбудови політичної освіти в українській політичній системі здебільшого відбувається завдяки зусиллям вітчизняних і міжнародних громадських організацій за незначного сприяння держави. В процесі інституціоналізації політичної освіти виникає питання запозичення досвіду та наслідування. І оскільки сучасна Україна є наступницею України радянської та її інститутів, то постає питання, наскільки цінним для становлення демократії може бути радянський досвід перетворення політичної освіти на інститут політичної системи, які принципи інституціоналізації політичної ос-

віти в тоталітарному й авторитарному суспільствах можна запозичити для подальшого здійснення демократичної трансформації.

Далі ми на прикладі функціонування й побудови системи політичної освіти в СРСР розглянемо структуру і механізм дії державної компоненти в цій системі як головного рушія процесу вироблення певних способів поведінки населення, оскільки в умовах переходу до демократії саме державний механізм соціалізації громадян може і повинен забезпечити поступальний розвиток національної, патріотичної свідомості.

Політична система і суспільна поведінка

Як відомо, поняття політичної системи першим увів Девід Істон для опису процесів вироблення, ухвалення і виконання рішень, що стосуються управління життям суспільства в цілому та його окремих груп і галузей. Однією з ключових праць у цих питаннях була і є його книга “Системний аналіз політичного життя” [25], що логічно завершила і підсумувала трилогію цього автора: книга “Політична система” була видана у 1957 році, а “Рамки й умови для політичного аналізу” – у 1965-му [26]. У вітчизняній літературі рідко знайдеш детальне обговорення тих чи інших тез Істона. Здебільшого українські автори згадують його як автора моделі політичного процесу, згідно з якою в центрі цього процесу перебуває політична система, яка отримує на вході потреби, очікування й підтримку суспільства, переробляє їх у рішення та видає на виході когерентні комплекси заходів щодо врегулювання окремих сфер суспільного життя, вирішення суспільних проблем чи досягнення вищого розвитку нації.

Однак праця Істона, що завершує трилогію, виходить суттєво за рамки такого схематичного представлення. Сам він у передмові до видання книги видавництвом *Phoenix* у 1979 році зазначав, що повсюдне захоплення системним аналізом задля досягнення “вищої надійності нашого фундаментального знання про політичний процес і можливості завдяки цьому давати ефективні загальні поради виробникам публічної політики” [25: vii] у 1970-х роках переросло в певне розчарування теорією та прагнення працювати в практичній площині підготовки конкретних завдань для політиків і бюрократів, офіційним обов’язком і повноваженнями яких було вироблення і здійснення публічної політики. Результатом того захоплення стало масове вико-

ристання інституційної моделі, моделі раціонального вибору та моделі процесу з певними вдосконаленнями. Проте, як зазначає Істон, вони не лише неадекватно відображали поточну ситуацію, а й давали вельми туманні прогнози й перспективи майбутніх впливів тих рішень, які готувалися і ухвалювалися. Частково, безумовно, це було пов'язано з прискоренням суспільних змін в окремих країнах і у світі в цілому, але головно невдачі наук про політику (включно з наукою про публічну політику) автор пов'язує саме з відходом аналітиків-практиків від глибоких теоретичних досліджень і осмислень політичних процесів, а також інститутів і систем, які прямо і непрямо беруть в них участь, результатів і наслідків їхньої діяльності. “У випадку аналізу [політичних] систем фундаментальні речі виявилися вельми важливими для безпосередніх практичних цілей... Схоже, що в розвитку аналізу систем критичною змінною, з якою політична наука постійно, хоч і несистематично мала справу, була підтримка ззовні як компонента вхідного сигналу... Цю підтримку варто розглядати як спрямовану на три основні об'єкти: повноважні органи, [політичний] режим і політичну спільноту. Варіації рівня підтримки цих об'єктів допоможе нам зрозуміти багато ключових аспектів діяльності політичної системи” [25: ix].

Відомий український політолог Ф.М. Рудич зазначає, що політична система як така є сукупністю трьох підсистем, які взаємодіють одна з одною: *інституційної* (до неї належать інституційовані актори політики – державні органи, політичні партії), *нормативно-регулятивної*, утвореної нормами-законами і нормами-звичками, та *інформаційно-комунікативної*, що являє собою континуум різноспрямованих зв'язків між інститутами і виступає інструментом поєднання всіх трьох підсистем у цілісну структуру [17: 84-85]. Це прямо перегукується зі словами Роберта Даля: “Політична система – це тривка структура людських стосунків, до якої входять *значною мірою* влада, правління чи повноваження” [24: 6]. Цим автор підкреслює, що політична система як середовище вироблення, ухвалення і здійснення публічної політики сприймається населенням не лише в якості формального керівного органу – сукупності владних інститутів, але й як структура стосунків між людьми, що впливає на прийняття цими інститутами управлінських рішень.

Звичайно, неможливо заперечити самостійність і авторитарність політичних інститутів, що входять до складу політичної системи, проте як в середній так і в довготривалій перспективі чергування підтримок та протестів з боку суспільства й відповідні зміни персоналій та політичних акторів усередині неї забезпечують “динамічний демократизм” її дій стосовно ключових аспектів суспільного життя. Роль суспільства в політичних процесах давно є предметом наукових досліджень в Україні і за кордоном. Але, якщо при формуванні органів влади (політичних виборах) від громадян очікується лише вибір з-поміж кількох пропозицій, то в процесах вироблення рішень, що визначають способи поведінки суспільства в цілому чи окремих суспільних груп і класів, вони повинні проявити ще й розуміння суті того, що від них очікується. У будь-якому суспільстві державна влада внутрішньо зацікавлена в тому, щоб члени суспільства були достатньо підготовленими “споживачами” управлінських послуг. Цього вимагає й принцип політичного менеджменту, що стає противагою прямого адміністрування, запозиченого з тоталітарного минулого.

У сучасній світовій літературі з питань державного управління все частіше можна зустріти твердження про те, що участь громадян у виробленні публічної політики є імперативною в демократичному суспільстві. “В разі успіху [в роботі по залученню громадськості до вироблення політики – *авт.*] участь громадян може принести значні вигоди: підвищення ефективності управлінських рішень, задоволення потреб населення і відповідно посилення підтримки з його боку, і, що найголовніше, – сильнішу демократію; але в разі невдачі, яка часто трапляється, державне управління приведе до збільшення кількості невдоволених і посилення опору незгодних, до прийняття неефективних рішень і послаблення чи навіть втрати демократії... Отже, залучення громадськості ... має велике значення для ефективного державного управління” [29: 5].

Гарлан Клівленд, Державний секретар США в Адміністрації Президента Джона Кеннеді, а потім декан-організатор Школи управління імені Кеннеді в Гарвардському університеті, у своїй книзі “При владі – нікого” послідовно показує помітне зниження потужності суто управлінських органів у вирішенні суспільних справ і посилення позицій громадян, громадських об’єднань і професійних груп у політичних процесах. При цьому, зазначає він, все більшої інтенсивності

набувають саме горизонтальні політичні, економічні, соціальні й загалом управлінські процеси [23: 15, 86]. Таку саму модель управління суспільним життям у сучасному демократичному світі змальовує Гел Колбеч, вводячи поняття горизонтальної складової політичного процесу в демократичному суспільстві [5: 36-37].

Важливо підкреслити, що, на відміну від структурних елементів політичної системи – політичних інститутів, участь у політичних процесах окремих громадян та громадських організацій неінституційована й визначається особистими мотивами, інтересами і очікуваннями. Термін “політична участь”, яким позначається залучення громадян до вирішення ключових і поточних суспільних проблем, можна визначити як “дії окремих громадян, через які вони намагаються вплинути чи підтримати адміністративні та політичні органи” [27].

Основні засади політичної освіти в СРСР

Розуміння суті поняття “політична освіта” залежить не лише від обраної дослідником методології, а й від того політичного режиму, в якому конкретна система політичної освіти існує і діє. Зміст і завдання “політичної освіти” в умовах марксистської політичної системи [3] зводяться до формування такого типу політичної культури, за якого від населення очікується лише беззаперечна підтримка політичних рішень, прийнятих одноособово чи у замкненому колі лідерів держави; до практики систематичного поширення і засвоєння громадянами знань про політичні інститути державного управління, про процедури їхнього функціонування [7], поширення ідей та цінностей комуністичного світогляду.

Оскільки політична освіта в СРСР була багатоманітним явищем, доцільно розглянути її як систему взаємопоєднаних елементів. Основною для визначення системи політичної освіти слугували публікації в партійних журналах ЦК КПРС “Политическое самообразование” в період з початку 1960-х і до кінця 1980-х рр.

Перелічимо особливості системи політичної освіти в СРСР:

1. Важливими складовими системи політичної освіти в СРСР виступали установи освіти (школи, професійні училища та вищої навчальні заклади), в рамках яких відбувалося виховання молоді в дусі так званого “наукового комуністичного світогляду” [11]. Фактично ж, починаючи з ранніх років навчання, уч-

ням прищеплювалась лояльність та вірність до існуючого суспільно-політичного ладу, законослухняність як беззаперечне визнання правоти настанов партії, некритичність до тогочасних суспільних проблем, віра в утопічні комуністичні ідеали та зразки.

2. Другий елемент політичної освіти, на якому тогочасна влада робила особливий наголос, – виховання надійної соціальної бази, на якій можна було б ґрунтувати панування КПРС. Йдеться про освіту рядових комуністів, безпартійного активу, виховання тих, хто здійснював керівництво процесами суспільного життя – партійних і, відповідно, державних службовців. Цю ланку системи політичної освіти ще називали партійною та комсомольською просвітою.

Доцільно окремо виділити структуру партійного та комсомольського навчання, оскільки тут проявляється одна з основних характеристик політичної освіти за марксистської політичної системи – її всеохопність та структурна розгалуженість. Отже, до структури партійної і комсомольської освіти входили такі елементи [2]:

- політична школа;
- теоретичний семінар;
- теоретична конференція;
- школа основ марксизму-ленінізму;
- спеціалізований гурток;
- університет марксизму-ленінізму (УМЛ);
- профільний курс;
- будинок політичної просвіти;
- політична самоосвіта.

Про масовість і широту охоплення закладами партійної та комсомольської просвіти населення свідчить хоча б той факт, що станом на 1969 рік близько 25 млн. населення СРСР були слухачами різноманітних політичних шкіл, гуртків, семінарів тощо [1].

3. Важливою ланкою системи політичної освіти в СРСР була фундаментальна підготовка науковців, теоретиків та ідеологів марксизму-ленінізму. Основними закладами освіти цих кадрів були спеціалізовані університети марксизму-ленінізму [9].
4. Суттєвим елементом політичної освіти СРСР виступало політичне інформування про перебіг тогочасних політичних подій,

що мало пропагандистський характер. Політичне інформування здійснювалось спеціально підготовленими для цього пропагандистами. Станом на 1978 рік в УРСР у сфері політичного інформування діяло 49,2 тис. агітколективів (718,8 тис. агітаторів, 343,8 тис. політінформаторів, організаційно об'єднаних у 44,3 тисячі груп, 687,2 тис. лекторів [6]). Автор статті “Партійне навчання: досвід та пропозиції” зазначає, що “...тисячі партійних, радянських, господарських та профспілкових робітників постійно виступають перед трудящими з політичними інформаціями, доповідями, лекціями... Такі зустрічі допомагають керівникам постійно бути в курсі настроїв людей, *впливати* (виділення наше – авт.) на них” [10]. Тобто роль політичного інформування зводилась насамперед до примусового нав'язування людям однієї (і відповідно “єдино правильної”) точки зору, спонування до беззаперечної підтримки здійснюваних органами влади рішень, заперечення критичного мислення і насаджування догматизму як основного принципу ставлення до влади.

Вимоги до інформаторів-пропагандистів були досить високими. Поряд із підвищенням власного ідейного і пропагандистського рівнів, пропагандистам ставили завдання пройти вишкіл в керованих партійними органами гуртках, інститутах підвищення кваліфікації при ВНЗ, спеціальних гуртках та семінарах при райкомах і міськкомках партії, будинках і кабінетах політичної просвіти, на методичних конференціях або ж в університетах марксизму-ленінізму [8]. Професор Г. Гіргінов у своєму виступі на конференції, присвяченій дослідженню наукових основ пропаганди, висловив думку, яка на наш погляд розкривала основну суть вимог КПРС до пропагандистських кадрів: “Підвищуються вимоги й до суб'єкта пропагандистської діяльності, до пропагандиста. Як ніколи, потрібні йому зараз солідна наукова підготовка, вміння показати особистий приклад творчого і принципового ставлення до теорії та практики марксизму-ленінізму, класова загартованість. Потрібно враховувати, що пропагандист покликаний переконувати людей в правомірності марксистсько-ленінських ідей і партійної політики. Від пропагандиста вимагається, відповідно, вміння й мистецтво аргументувати і переконувати, а не декларувати наші принципи, вміння створювати атмосферу відвертості й вільного

товариського обміну думками при обговоренні науково теоретичних й ідейно-політичних питань” [1]. За формальністю наведених слів можна спостерігати основну суть роботи пропагандиста: доносити до населення всі події політичного, державного та партійного життя в рамках окремої ідеолого-політичної системи під контролем з боку держави й партії. При цьому необхідно відзначити, що пропагандисти несли інформацію і про функціонування політичних інститутів, світових політичних систем, подавали основи соціалізму та комунізму. Отже, пропагандистів слід розглядати як центральну фігуру в політичній освіті та просвіті [14].

Що ж до радянської системи політичної освіти в цілому, то вона визначалася як головна ланка партійної пропаганди, спрямована на формування “наукового” світогляду радянських людей [11]. Пропаганда в СРСР була спрямована на поширення й пояснення ідей, теорій, поглядів за допомогою відповідних засобів, форм і методів. Пропаганда розглядалася як процес, що складається із органічно поєднаних між собою частин, зокрема: джерела пропаганди, її адресата, засобів, форм і методів ведення. Пропаганда вважалася головним засобом ведення політичної освіти серед населення [12]. А за фактичним змістом поняття “політична освіта” й “партійна пропаганда” вважалися однопорядковими та синонімічними.

Як підтвердження даної думки можна використати спільні критерії дієвості, що вживалися до цих двох явищ: ідейна впевненість (віра в правоту ідей марксизму-ленінізму, єдність поглядів і вчинків, принциповість, непримиренність з буржуазною та реформістською ідеологією, комуністична партійність тощо); суспільно-політична активність (усвідомлення суспільного обов’язку, міра політичної зрілості, готовність підпорядковувати особисті інтереси суспільним, участь у різноманітних видах громадської роботи); трудова активність (внутрішня потреба в праці, порядне ставлення до праці тощо); висока моральність (ставлення до суспільства, колективу й власних вчинків, сімейно-побутові стосунки тощо) (там само).

Іншим аргументом на користь тези про ідентичність політичної освіти та партійної пропаганди є спільність поставленої перед цими засобами мети: ідейне гартування кадрів; формування наукового світогляду трудящих на основі марксизму-ленінізму як цілісної та стрункої системи філософських, економічних і політичних пог-

лядів [4]; допомога трудящим не лише зрозуміти та засвоїти сутність марксистсько-ленінського вчення, а й навчитись застосовувати його висновки в своїй практичній діяльності [1]; усвідомити трудящими власні інтереси.

Потрібно також зазначити, що характер знань, які надавала система радянської політичної освіти, визначався певною перекрученістю, невідповідністю висновків загальновизнаним істинам. Це було об'єктивним наслідком і яскравим показником тих тоталітарних тенденцій, що панували в радянському суспільстві. Адже основним джерелом цих знань були насамперед постанови директивного органу, офіційні оцінки певних подій, засвоєння ідеологічних гасел. Населенню навіювалась думка, що політична свідомість означає беззастережну слухняність у виконанні директив начальства. Це знання несло в собі мету виховання конформізму, формування відданості єдиній ідеї, надії не на власні сили, а на добру волю першого секретаря.

В системі політичної освіти СРСР факти викладалися упереджено, тенденційно, довільно тлумачились. Вся політична освіта в СРСР здійснювалась відповідно до настанови на досягнення мети однієї партії, на ставлення до ситуації у площині марксистсько-ленінської ідеологічної доктрини.

Метою такого пропагандистського впливу було відстоювання інтересів окремої дуже невеликої частини суспільства – так званих “владодержців“, культивування окремих групових, класових цінностей. Використовуючи різні засоби впливу й канали масової інформації, партійне керівництво прагнуло переконати громадян у єдиної суцільної правильності їхніх позицій, схилити на свій бік, спрямувати плин подій на власну користь, досягти мети, визначеної виключно міркуваннями політичної доцільності.

Наслідком такого політико-ідеологічного, пропагандистського впливу, зміст якого складало виправдання й теоретичне обґрунтування курсу Комуністичної партії СРСР, формування у слухачів підтримки та готовності включитися в його здійснення, була політизація суспільства, наслідки якої можемо спостерігати ще й дотепер [22].

Домінування самого тільки однопартійно-упередженого впливу на суспільну свідомість є характеристикою тоталітарних порядків та режимів. Всій системі політичної освіти в СРСР була властива претензія на всеохопне й обов'язкове засвоєння населенням ідеологічної

доктрини однієї партії, піднесення її до загальнодержавного рівня. Тоталітаризм характеризується ще й ототожненням, неприродним поєднанням двох різних начал політичного процесу – державного й партійного. Згубність тоталітаризму полягає і в тому, що йому вдавалося примусити майже весь народ перебувати в такому стані світосприйняття, в якому він тільки й заслуговує на такий режим [20].

Але, з іншого боку, повністю ототожнювати системи політичної освіти та партійної пропаганди не можна, хоча б через те, що політична освіта таки надавала певні знання про політику і спонукала (звичайно, з великою часткою умовності) до осмислення даних знань. Знання, що надавалися системою політичної освіти СРСР, поділялися, відповідно до прийнятої класифікації рівнів будь-якого знання [19], на загальні, масові (надавалися через заклади початкової, середньої та вищої освіти), спеціальні, що передавалися через спеціалізовані установи (зклади партійної та комсомольської просвіти) та фундаментальні (університети марксизму-ленізму). При загальній важливості кожного роду знань, що включали в себе інформацію про основи марксизму-ленізму, комуністичну партію, радянську державу, соціалізм тощо, акцент робився саме на спеціальному знанні як засобі формування палких прихильників та adeptів Радянської системи влади.

Партійна й комсомольська просвіта поділялася на ланки (початкову, середню та вищу), кожній з яких відповідав характерний лише їй обсяг знань. Важливим об'єднувачим чинником був принцип наступності, згідно з яким якість та кількість накопичуваного знання збільшувалась відповідно з системи комсомольської просвіти в систему партійної, з нижчої до вищої ланки. І в більшості випадків слухачі курсів комсомольської просвіти ставали відвідувачами курсів партійного навчання [16].

Основний зміст комсомольської просвіти складало вивчення марксистсько-ленінської теорії, документів КПРС, внутрішньої та зовнішньої політики партії, документів з'їздів комсомолу та пленумів ЦК ВЛКСМ, основ юридичних знань тощо [15]. Знання, що надавалися системою партійної просвіти, були всередині неї диференційовані та розмежовані. На початковій ланці системи партійної просвіти слухачі осягали такі курси: історія КПРС, питання партійного будів-

ництва, основи економічних знань, деякі проблеми міжнародного робітничого руху.

Середня ланка партійної освіти включала такі курси: історія радянського робітничого руху, знання про партію, марксистсько-ленінська філософія, основи марксистського світогляду і проблеми соціалістичної моралі, політична економія соціалізму, економічні проблеми сучасного капіталізму, політика КПРС (внутрішня та зовнішня), питання міжнародної політики, досвід європейських соціалістичних країн в побудові соціалістичного суспільства.

На рівні вищої ланки системи партійної освіти вивчалися такі курси: діалектичний та історичний матеріалізм, марксистсько-ленінська політична економія, науковий комунізм, історія робітничого руху, соціально-економічна політика КПРС, теорія та практика соціалістичної пропаганди, система організації соціалістичного суспільства в СРСР [15].

Суперечливий характер надаваних радянською системою політичної освіти знань визначався ще й фактором наявності одного-єдиного суб'єкта цієї освіти – партії. Як уже зазначалося, для тоталітаризму характерна всепроникність держави у приватне життя індивіда. Тому й від комуністичної партії вимагалось системне керівництво та контроль політичної освіти, змісту лекцій, доповідей, занять в гуртках і семінарах. Державний контроль за системою політичної освіти можна спостерігати і в сучасних європейських країнах, але він не характеризується тією всепроникністю, яка була притаманна радянській системі. Партійне керівництво охоплювало весь процес пропаганди в широкому розумінні: він спрямовувався на утвердження певних цінностей у суспільстві, поширював їх, створював умови для їхнього засвоєння всіма соціальними верствами [1]. Але все це відбувалося фактично шляхом насадження, нав'язування відфільтрованих, ретельно дібраних знань.

Все різноманіття форм навчання в системі радянської політичної освіти не було залишене без уваги партійних організацій, при тому, що офіційно це декларувалося як допомога, яка надавалася партією, щоб досконаліше організувати процес навчання на будь-якому щаблі марксистсько-ленінської освіти [2]. Від відділу ЦК КПРС з питань пропаганди в центрі до партійних осередків на місцях – всюди ставилася задача цілеспрямованого керівництва марксистсько-ленінсь-

кою освітою, контролю за освітою комуністів, безпартійного активу, молоді. Особливо парадоксальною виявляється поставлена перед партійними організаціями задача: суворо дотримуючись принципу добровільності у виборі форм політичної освіти, партійні організації повинні допомогти кожному (!) знайти відповідну його інтересам і теоретичній підготовці форму занять у системі політичної освіти [2]. Навіть на цьому прикладі із журналу “Політична самоосвіта”, офіційного журналу ЦК КПРС, бачимо ту всепроникну роль держави, зневажання особистими інтересами, насадження однієї теорії, ідеї, що призводило до пасивного конформізму населення.

Своєю ефективністю система політичної освіти СРСР завдячує насамперед державно-партійному контролю й регулюванню. Політична освіта була державною спробою мирним шляхом, а не репресіями легітимізувати себе, створити відданий справі державного та партійного будівництва прошарок громадян, укорінити в свідомості пересічного громадянина образ “радянської людини”, що відповідав би тоталітарній політичній культурі, створеній і підтримуваний державою. “Радянська людина” була запорукою існування радянської держави.

Другим важливим чинником ефективності системи політичної освіти в СРСР був принцип централізму, на якому ця система була побудована. Вся програма політичної освіти готувалася у відділі пропаганди ЦК КПРС і звідси розсилалася до партійних організацій на місцях. Допомогу в цій справі надавав і офіційний друкований орган ЦК КПРС – журнал “Політична самоосвіта”, в якому можна було знайти не тільки обов’язкові програмові питання, а й певні спільні для всіх закладів політичної освіти методологічні побажання та поради.

Третім важливим чинником успіху всієї системи політичної освіти був принцип наступності. Формування політичної культури громадян відбувалося послідовно через початкові, середні та вищі заклади освіти, молодіжні організації (жовтенят, піонерів, комсомолу), заклади партійної просвіти, пропагандистське інформування тощо.

Державна і політична складові політичної освіти в демократичному суспільстві

З проведеного тут обговорення принципів і механізмів функціонування політичної освіти в тоталітарному суспільстві можна було б зробити висновок про непридатність цього досвіду для країни, що намагається здійснити перехід від тоталітаризму до демократії. Справді, форми і зміст радянської політичної освіти якнайповніше відповідають завданням тоталітарної пропаганди укорінити в людях звичку до покори, відданість політичним ідеям, проповідуванням лише однією політичною силою, нетерпимість до іншого, переважання групових інтересів над інтересами особистості.

Проте, на нашу думку, потрібно виділити в політичній освіті СРСР два блоки, які, попри уявлення про тоталітарне правління як зрощення державної та політичної влади в одній партії, все ж несуть різне змістовне й виховне навантаження. Першим і, мабуть, найважливішим з точки зору КПРС був блок ідеологічної індоктринації, “культурного підкорення”, за висловом Пауло Фрейре, тобто нав’язування людям певної системи поглядів, цінностей і переконань, що не випливають з їхнього власного історичного розвитку і не відповідають національним традиціям і звичаям [21: 120-122]. Це підкорення здійснювалося разом з маніпулюванням: “Маніпулювання... спрямоване на анестезіювання людей з тим, щоб вони не думали” [21: 131].

Інший блок стосується питань загальнодержавних – процедур здійснення певних заходів у рамках соціальних програм, наприклад, пенсійного забезпечення, змін порядку нарахування заробітної платні чи ще якихось нововведень або питань, стосовно яких громадяни повинні мати чітке уявлення про сенс і мету своєї соціальної поведінки. Особливо важливим цей блок став у часи зникнення “залізної завіси” – посилення спілкування радянських людей з представниками іншого світу. Звичайно, і цей блок політичної освіти містив ідеологічне навантаження – прагнення переконати населення у мудрості й справедливості правлячої партії, проте він неодмінно мусив звертатися до “здорового глузду” людей, залишаючи суто ідеологічні міфи за межею обговорень.

Якщо подивитися на нинішні системи політичної освіти в країнах розвиненої демократії, виявимо в багатьох з них навіть формально відокремлені один від одного державний та політичний блоки. Нап-

приклад, у ФРН чітко простежуються два комплекси заходів у рамках політичної освіти – здійснюване державними органами роз'яснення особливостей публічних політик та пропонувані різними політичними силами, громадськими організаціями чи окремими політиками інтерпретації цих публічних політик з точки зору тієї чи іншої ідеології або політичної платформи. Подібні розділення мають місце і в інших країнах, як от Канада й Австралія [3]. При цьому з одного боку заходи держави як стабільного політичного інституту спрямовані на забезпечення свідомої підтримки населенням дій державних органів у всіх сферах суспільного життя, з іншого – можливість для політичних сил вести пропаганду й агітацію в умовах плюралізму думок і позицій, без домінування якоїсь однієї ідеології, тобто, у прямій відповідності до принципу демократичного плюралізму.

Якщо в СРСР керівництво політичною освітою було виключно зосереджене в ЦК КПРС, то, скажімо, у ФРН за будь-які заходи в рамках політичної освіти, за вироблення політики стосовно здійснення політичної освіти відповідає Міністерство внутрішніх справ країни. Логіка такого розподілу функцій цілком зрозуміла: що освіченіші в політичному сенсі громадяни, то більш стабільна й розвинена держава, більше порядку в суспільстві. А політичний процес залучення прихильників до тієї чи іншої політичної сили й боротьби за доступ до парламентських місць та урядових посад є такою собі “надбудовою” над державним “базисом”.

Проте “політична” частина політичної освіти в демократичному суспільстві відіграє не лише вторинну, агітаційно-пропагандистську роль, але й виконує важливу функцію коригування владних заходів, доповнюючи надання громадянам базових політичних знань різноманітною інтерпретацією й критикою дії державного управління, повідомляючи населенню про нереалізовані можливості, поглиблюючи соціалізацію, що здійснюється державними органами або (за їхніми мандатами) неурядовими організаціями.

Логічно буде запропонувати таку модель політичної освіти в Україні:

1. **Державна складова.** Через систему існуючих навчальних закладів чи установ культури (сільські клуби, будинки культури) лектори доносять до населення суть тієї чи іншої державної

політики, зміст заходів, що здійснюються органами державного управління, правила поведінки в певних умовах, наприклад, при оформленні пенсій чи отриманні соціальної допомоги тощо. Фінансування цих заходів необхідно передбачити в державному та місцевих бюджетах.

2. **Партійна складова.** Політичні партії, блоки, об'єднання здійснюють відкриту просвітницько-пропагандистську роботу серед населення за власні кошти чи за кошти державного бюджету, призначені спеціально для цих цілей.
3. **Громадська складова.** Громадські організації, навіть бізнес-структури також повинні мати можливість отримувати фінансування з державних чи суспільних фондів, щоб проводити навчальні, пропагандистські й просвітительські заходи.
4. **Розпорядником** бюджетних і суспільних коштів має бути окремий державний чи колективний орган при Кабінеті Міністрів у складі представників державних органів, політичних партій, громадських організацій і навчальних та наукових закладів.

Таким чином, уроки тоталітарної політичної освіти, яскравим представником якої була радянська система, мають бути враховані при розбудові нової, демократичної політичної освіти населення. Декілька років тому вже були зроблені перші кроки в напрямку розробки принципів цієї нової системи політичної освіти. Група під керівництвом професора С. Рябова, до якої входив і один з авторів цієї статті, декілька місяців напружено працювала над створенням Концепції політичної освіти в Україні. За підтримки Фонду Конрада Аденауера (ФРН) група протягом тижня вивчала досвід здійснення політичної освіти у Німеччині, провела декілька семінарів і конференцію (матеріали цієї конференції вийшли окремою збіркою [13]), підготувала пропозиції на адресу Президента України та проекти відповідних нормативних документів. Проте індиферентне ставлення з боку українського політикуму загальмувало цю роботу. І все ж потреба в системній і систематичній роботі з політичної освіти населення загострюється з виникненням нових викликів перед суспільством, зумовлених перспективами європейської та євроатлантичної інтеграції, необхідністю узгоджувати дії влади з позицією виборців, врешті-решт, з посиленням процесів демократизації, що супроводжуються все більш відкритим діалогом між лідерами та масами.

1. Гиргинов Г. Исследование научных основ пропаганды // Политическое самообразование. – 1970. – № 3. – С. 121-130.
2. Демичев П. Успешно завершить учебный год в системе партийного просвещения // Политическое самообразование. – 1960. – № 3. – С. 90-94.
3. Дем'янчук О.П. Політична освіта як чинник формування порядку денного публічної політики: теорія та українська практика // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. – Том 57. – 2006. – С. 71-77.
4. Димитров М. Политическое просвещение трудящихся // Политическое самообразование. – 1965. – № 5. – С. 59-65.
5. Колбеч, Г.К. Політика. / Пер. з англ. О.П. Дем'янчука. – К. Видавничий дім “Києво-Могилянська Академія”. 2005.
6. Коммунистическая партия Украины в цифрах. – К. Политиздат Украины, 1988. – 189 с.
7. Концепція громадянської освіти в Україні // Шкільний світ. – 2000. – №13-14.
8. Кротов Ф. Петров А. О некоторых аспектах деятельности домов политического просвещения // Политическое самообразование. – 1965. – № 6 – С. 83-88.
9. Крылов Ю. Проблемы совершенствования работы университетов марксизма-ленинизма // Политическое самообразование. – 1975. – № 9. – С. 49-50.
10. Лигачев Е. Партийная учеба: опыт, предложения // Политическое самообразование. – 1970. – № 12. – С. 106-112.
11. Лучинский П. Система политического и экономического образования: опыт, перспективы // Политическое самообразование. – 1975. – № 9. – С. 109-116.
12. Поздняков П. Партийной пропаганде – научные основы // Политическое самообразование. – 1970. – № 6 – С. 108-111.
13. Політична освіта в Україні: проблеми та перспективи розвитку. / За заг. ред. С.Г. Рябова. – К.: Інститут громадянської освіти НаУКМА, Фонд ім. Конрада Аденауера, 2005.
14. Некоторые вопросы теоретической и методической подготовки пропагандистов // Политическое самообразование. – 1965. – № 7. – С. 115-121.
15. Политическое и экономическое образование в новом учебном году // Политическое самообразование. – 1975. – № 8 – С. 96-100.
16. Преемственность и последовательность в комсомольской учебе // Политическое самообразование. – 1975. – № 9 – С. 116-117.
17. Рудич Ф.М. Політологія. – К.: Либідь, 2006. – 480 с.

18. *Рябов, С.Г.* Політологічна теорія держави. – К.: Тандем, 1996. – 240 с.
19. *Рябов С.* Політологія: словник понять і термінів. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2001. – 256 с.
20. *Рябов С.* Структура і функції знань про політику // Політологічні читання. – 1994. – № 1. – С. 167-175.
21. *Фрейре, П.* Педагогіка пригноблених. / Перекл. з англ. О. Дем'янчука. – К.: Юніверс, 2003. – 168 с.
22. *Ченеї Д.* Школа свободи // Політологічні читання. – 1992. – № 3. – С. 147-156.
23. *Cleveland, Harlan.* Nobody in Charge: Essays on the Future of Leadership. – Jossey-Bass: San Francisco, 2002. – 236 p.
24. *Dahl, Robert.* Democracy and its critics. – Yale University Press. New Haven and London, 1989. – 397 p.
25. *Easton, David.* A Systems Analysis of Political Life. – The University of Chicago Press: Chicago and London, 1979. – 507 p.
26. *Easton, David.* The Political System. A Framework for Political Analysis. – Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1965. – 320 p.
27. *Milbrath, Lester W. and M.L.Goel.* Political Participation: How and Why do People Get Involved in Politics? – University Press of America: Lanham, MD? 1982. – 223 p.
28. *Parsons, Talcott,* The Social System. – New York, Free Press, 1968. – 575 p.
29. *Thomas, John Clayton.* Public Participation in Public Decisions: New Skills and Strategies for Public Managers. – Jossey-Bass Publishers: San Francisco, 1995. – 211 p.